

İBNİ MÜHENNÂ LÜGATİ'NİN PARİS NÜSHASI

Doç. Dr. Himmet BÜKE*

ÖZ

Geçmişten bugüne kadar Türkçenin öğretilimi ve tanıtımı üzerine pek çok eser yazılmıştır. Türklerin aktif bir siyasî ve askerî geçmişe sahip olması, farklı coğrafyalarda devlet teşkilatlanması kurması gibi nedenler bu durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Zaman zaman Türkçenin başka dillerle karşılaştırması yapılmış, özellikle İslâmî dönem yazılı eserleriyle birlikte Arapça ve Farsça karşısında bir Türkçe profili ortaya çıkmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divanü Lügati't-Türk adlı eserle başlayan ve Türkçenin yetkin, yeterli bir dil olduğu savını taşıyan fikirler Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadar devam etmiştir. Türklerin kendi devlet teşkilatlanmalarının yanı sıra başka devletlerin siyasî, askerî ve bürokratik kademelerinde yer aldıkları bilinmektedir. Abbasîler devrinde askerî, Moğol Devleti ve ondan ayrılan devletler döneminde bürokrasi kademelerinde Türklerin varlığı söz konusudur. Diğer taraftan Gazneli, Memlûklü gibi Türk devletlerinde ise yönetici kademenin Türk olması Türkçeye olan ilgiyi arttırmıştır. Türklerin Arap ve İran coğrafyasına hem siyaseten ve nüfus olarak hâkim olmaya başlaması hem de İslâmiyet'i benimsemesi bu coğrafyalarda Türk'e ve Türkçeye olan ilginin artmasına neden olmuş hatta bu bir gereklilik haline gelmiştir. İbni Mühennâ Lügati, İlhanlı Devleti sahasında Türkçe, Farsça ve Moğolca olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Eser bu üç dilin gramer özelliklerini Arapça olarak anlatmakta ve bu dillerdeki söz varlığını Arapça karşılıklarıyla vermektedir. Çalışmaya konu Paris nüshası Bibliothèque Nationale'de Turc 208'de bulunmakta ve eserin sadece Türkçe bölümü içermektedir. Nüsha 1900 yılında Melioranskiy'in doktora tezinde mukayeseye esas nüshalardan biri olarak kullanılmıştır. Türkiye'deki çalışmalar ise daha çok İstanbul nüshası üzerine yapılmış olup Avrupa'daki beş nüshaya pek fazla değinilmemiştir. Avrupa nüshaları sadece Melioranskiy tarafından günümüzden bir asır önce ele alınmıştır. Bu çalışmada eserin Avrupa nüshaları arasında yer alan Paris nüshasının tanıtılması amaçlanmıştır. Eser üzerindeki tek çalışmanın Rus dilinde yapılmış olması araştırmacıların bu eser hakkındaki bilgi edinimini sınırlandırmaktadır. Eserin genel özellikleri bakımından tanıtılması eser üzerine Türk bilim insanlarının çalışmalarına bir kapı aralayacaktır. Çalışmada Paris nüshasının Arap harfli Türkçe metninin bazı bölümleri çeviri yazı ile Latin harflerine aktarılmıştır. Eserin Arapça açıklamalarına konuya açıklık getirecek düzeyde çalışmanın içerisinde yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbni Mühennâ, Melioransky, Bibliothèque Nationale, Turc 208

PARIS COPY OF IBNI MÜHENNA DICTIONARY

ABSTRACT

From past to present many works have been written on the teaching and introduction of Turkish. Reasons such as an active political and military history of the Turks and their establishment of states in different geographies were effective on the emergence of this situation. Turkish has occasionally been compared with other languages and together with works particularly written in the Islamic period, a Turkish profile emerged against Arabic and Persian languages. Opinions which started with Kashgartsy Mahmutin's Divanü Lügati't-Türk and suggested that Turkish was a competent and adequate language continued until the Old Anatolian Turkish period. It is known that the Turks were present in not only in their own states, but also in the political, military and bureaucratic stages of other states. The Turk existence was observed in military stages during the Abbasid period and in bureaucratic

* Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü/Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, himmetbuke@mehmetakif.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-6768-5396

stages during the Mongol period and states which left the Mongols. On the other hand, the Turkish administrative stage in Turkish states such as Ghaznevids and Mamluks had increased the interest in Turkish. The political and population dominance of the Turks over the Arabian and Iranian geography and their adoption of Islam had increased the interest in Turks and Turkish in these geographies and indeed, this became a necessity. İbni Mühennâ Dictionary was written in three languages as Turkish, Persian and Mongolian during the Ilkhanids. The work describes the grammar properties of these three languages in Arabic and gives vocabulary in these languages with their Arabic meanings. The Paris copy which was discussed in the study is available in Bibliothèque Nationale'de Turc 208 and contains only the Turkish section of the work. Melioranskiy used the copy in his dissertation as one of the copies due mainly to comparison in 1900. The studies in Turkey were mainly about the İstanbul copy and did not discuss the five copies in Europe much. Melioranskiy handled the European copies only a century ago. In this study, the aim is to introduce the Paris copy, which is among the European copies of the work. The fact that the only study on the work was done in the Russian language limits the ability of the researchers to gain information about it. Introducing the work in terms of its general features will open a door to the studies of Turkish scientists on it. Some parts of the Turkish text with Arabic letters of the Paris copy have been translated using Latin letters. The Arabic explanations of the work are included in the study at a level that will clarify the subject.

Keywords: İbni Mühennâ, Melioransky, Bibliothèque Nationale, Turc 208

1. Giriş

Türk dili, yayıldığı coğrafî alan bakımından dünyanın en geniş alana yayılmış dilleri arasında yer almaktadır. Tarihî süreç içerisinde Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının farklı bölgelerinde hem konuşma hem de yazı dili olarak varlık göstermiş ve buna bağlı olarak sürekli başka dillerle ve milletlerle etkileşim halinde olmuştur. Eski Türkçe döneminde bu etkileşim Moğolca, Çince, Soğdca gibi dillerle olmuş, devam eden süreçte ise etkisi yüzyıllar boyu sürecek olan Arapça ve Farsça tesiri başlamıştır. Türk dili ve Türk tarihi için önemli olan bu dönem, Arapların İran'ı istila edip Mâverâünnehr'e dayanmasıyla 7. yüzyılda Arap-Türk münasebetleri ile başlamıştır (Turan 2017: 156). 10. yüzyıldan itibaren kitlesel olarak İslamiyet'i kabul etmeye başlayan Türk topluluklarıyla başlayan süreçte kültürel alanda birtakım değişiklikler kendini göstermeye başlamış; dinî, coğrafî ve siyasî etkiler neticesi Arapça ve Farsça Türk devlet ve kültür hayatına tamamen girmiş bulunmaktaydı. Türkçe eserlerin Arap alfabesiyle yazılmasıyla somut anlamda kendini gösteren bu etkileşim bazı dönemler Türkçenin sadece bir konuşma dili olarak kalmasına kadar gidecek, resmî ve edebî dil olarak Arapça yahut Farsçanın tercih edildiği dönemlerin yaşanmasına neden olacaktı. Kâşgarlı Mahmud gibi bazı bilinçli müellifler ise Türkçenin en az bahsi geçen diller düzeyinde öğrenilmesi gereken, zengin, önemli ve değerli bir dil olduğunu anlatan eserler ortaya koymuşlardır. Türkçe bilincine sahip olan Kâşgarlı Mahmud *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde Türk dilini öğrenmenin vacip olduğunu, bu doğru değilse bile aklın bunu gerektirdiğini; Türk dili ile Arapçanın iki yarış atı gibi aynı seviyede bulunduğunu ifade eder (Ercilasun, Akkoyunlu 2014:1-2).

Kâşgarlı Mahmud'la başlayan, Türk olmayanlara Türk dilini öğretmek, Türk dilinin yeterli, yetkin ve zengin bir dil olduğunu ortaya koymak esasına dayanan bu tür eserler sonraki yüzyıllarda farklı siyasî, sosyal ve kültürel nedenlerle yazılmaya devam etmiştir. Türk hâkimiyet sahasının genişlemesi, Türk devletlerinin aynı yüzyıllarda birden fazla farklı coğrafyaya hükmetmeleri ve özellikle yönetici zümreleri

Türk, halkı Türk olmayan devletlerin varlığı bu türden eserlerin artmasına sebep olmuştur. Özellikle bu dönemde Gazneli, Harezmsah ve Memluk Türk devletleri sahası hükümdar ve beylerine böylesi eserlerin sunulduğu görülür. Fahrüddin Mübarekşah 13. yüzyılın başında Delhi Sultanı Aybeg'e (ö. 1210) sunduğu eserinde:

"Arapçadan sonra Türkçeden başka şerefli bir dil daha yoktur. Türk emirlerin ve kumandanların çoğunlukta bulunmasından ve ordunun Türklerden müteşekkil olmasından dolayı bugün Türkçeye karşı oluşan eğilim önceki zamanlardan daha fazladır."(Ross 1927: 43)

İfadeleri Kâşgarlı ile başlayan, Türk dilini tanıtmayı ve öğretmeyi amaçlayan eserlerin yazılma sebeplerinden bazılarını çok iyi açıklamaktadır. Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*, Harezmsahlr devrinde Muhammed Bin Kays-ı Râzî tarafından yazılan ve bugün elimizde bulunmayan *Tıbyân'ül-Lugâti't-Türki 'ala Lisâni'l-Kangli*, Memlûklüler devrinde yazılan *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, *Ed-Dürretü'l-Muzi'a fi'l-Lugâti't-Türkiyye*, *Ed-Dürretü'l-Muđiyyetü fi'l-Lugâti't-Türkiyyeti*, *Et-Tuħfetü'z-Zekiyye fi Lugâti't-Türkiyye* gibi pek çok eser Türk dilinin tanıtılması ve öğretilmesi üzerine kurgulanmıştır. Bu eserlerde genel itibarıyla Türkçe gramer bölümü kısa ve Arap dilbilgisi geleneğine göre anlatılırken Türkçe söz varlığının verildiği sözlük kısmı daha hacimli tutulmuştur.

2. İbni Mühennâ ve Lügati

Türkçenin öğretimi üzerine yazılan bu eserlerin en önemlilerinden biri daha çok *İbni Mühennâ Lügati* adıyla bilinen *Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisan* adlı eserdir. İbni Mühennâ'nın bu eseri 13. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığından Divanu Lugati't-Türk'ten sonra Türk dili hakkında ilk elden bilgiler veren önemli kaynaklar arasındadır (Kaymaz 2014: 856). Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan eserin müellifi İbni Mühenna'nın tam adı Ebü'l-Fazl Aħmed Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mühennâ el-Hillî el-Hüseynî el-Ubeydilî olup Arap asıllı olduğu genel kabuldür. İbni Mühenna'nın yaşadığı dönemle ilgili farklı görüşler öne sürülmüşse de Erkan, Zehebî'den nakille Mühennâ'nın 682 yılı Safer ayında (Mayıs 1283) Bağdat'ta öldüğünü belirtir (Erkan 1999: 218). *Lüga*'la ilgili ilk akademik çalışmayı yapan Melioranskiy'in eserin İlhanlı Devleti hükümdarı Hülagu döneminde 13. yüzyılda yazıldığına dair görüşü de bu bağlamda doğru kabul edilebilir (Melioranskiy 1900: 16-18). Diğer taraftan Hülagu Han'ın 1265'te vefat edip yerine oğlu Abaka Han'ın tahta geçtiği ve İbni Mühennâ'nın ölüm tarihinin 1283 olduğu düşünülürse eserin Abaka Han döneminde yazılmış olması da ihtimal dâhilindedir. 13. yüzyıl ortalarında bütün İlhanlı sahasında olduğu gibi Irak coğrafyasında da Moğolca, Farsça ve Türkçe önem kazanmış, İbni Mühennâ da eserini bu ortamda yazmıştır (Erkan 2016: 12). Eserin yazıldığı yer İlhanlıların hakimiyet sahası içinde olduğu kesin olmakla birlikte Kaymaz (2014: 859)¹. eserde geçen yer adları ve bazı sözcüklerden yola çıkarak eserin Irak coğrafyasında yazıldığı görüşünü savunur Kaymaz'ın bu yazısında bahsedilen ve *İbni Mühennâ Lügati*'nde geçen 'Ubadi ve Haface aşiretleriyle alakalı olarak Algül'ün:

"...bundan sonra Hafâciler siyasi güçlerini giderek kaybettiler. 499'da (1105) Ubâde kabilesiyle kavgaya tutuşup başlangıçta Sadaka b. Mansûr'un yardımıyla üstünlük sağladılarsa da daha sonra Suriye'ye doğru sürüldüler."(Algül 1997: 71)

¹ Detaylı bilgi için bk. Zeki Kaymaz (2014), "*İbni Mühennâ Lügati Nerede Yazılmıştır?*", XI. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri, İBB Yayınları, İstanbul.

ifadeleri Kaymaz'ın eserin yazıldığı yerle ilgili görüşlerinin doğruluğunu güçlendirmektedir. Ercilasun eserde Moğolca bölümün bulunması sebebiyle eserin İlhanlı sahasında yazılmış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu belirtmektedir (Ercilasun, 2011: 380).

Eser Türk, Moğol ve Fars dillerinin gramer özellikleri Arapça olarak anlatmakta ve bu dillere ait söz varlığını da Arapça karşılıklarıyla vermektedir. Eserin yazılış amacı Arapça konuşurlara bu diller hakkında hem gramer hem de söz varlığı bakımından bilgi vermektir. Her üç bölümde de kelimelerin karşılıkları kısaca birkaç kelime ile Arapça olarak açıklandığı için Arap leksikografyası için de değerli malzemeyi ihtiva eder (Tülücü 1995: 159).

İbni Mühennâ Lügatı'nin bugün altı nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan beşi yurt dışında biri İstanbul'dadır. Avrupa nüshalarının üçü İngiltere'de Oxford Bodleian Kütüphanesinde, biri Almanya'da Berlin Staatsbibliothek'te, biri de Fransa'da Paris Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır. Eserle ilgili ilk bilgileri veren kişi Baron V.R. Rozen'dir. Melionarskiy, Rozen tarafından 1875 yılında Bodleian Kütüphanesindeki Thurston 14 (T) nüshası Türkçe kısmının gramerini aynı kütüphanedeki Laud B 98 (L) ve Marsh 238 (M) nüshalarıyla karşılaştırılarak gramer özelliklerinin incelendiğini 1890 yılında bu eser için "*Arapça yazılan Türkçenin ve Moğolcanın en eski grameri*" ifadesini kullandığını belirtir (Melioranskiy 1900: 12).

Eserle ilgili çalışmalar daha çok İstanbul nüshası üzerine yapılmış olup yurt dışı nüshalarla ilgili ilk akademik çalışmayı doktora tezi olarak 1900 yılında Melionarskiy yapmıştır. Melionarskiy, yurt dışında bulunan beş nüshayı mukayeseli olarak ele almış eserin Türkçe kısmını, 1900 yılında (Arab' filolog' o turetskom' Yazık'), 1903'te de Moğolca kısmını (Arab' filolog' o mongolskom' Yazık') yayınlamıştır (Karagözlü 2018: 310). Melionarskiy İngiltere nüshalarını Thurston 14, Laud B 98 ve Marsh 238 olarak belirtmiş fakat bu nüshalar Oxford Bodleian Kütüphanesi'nin dijital erişime açılan eserleri arasında bugün görülememektedir. Sachau tarafından başlatılan ve Hermann Ethé tarafından tamamlanan *Persian, Turkish, Hindûstânî, and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library (1889)* adlı katalog çalışmasında 1761 numarayla tanıtılan eser *İbni Mühenna Lügatı*'nin Thurston 14 nüshasıdır. Burada Bodleian Kütüphanesindeki Laud B 98, Marsh 238 adlı nüshalar tanıtılmamış olup eserin adı "Terjumân" olarak yazılmış ve Farsça, Türkçe ve Moğolca gramer ve sözlükbilimi üzerine yazılmış değerli bir eser olduğu, yazılış tarihi ve yazar adının bulunmadığı belirtilmiştir (Sachau ve Ethé 1889: 1022). Almanya Berlin Staatsbibliothek'te bulunan nüsha hakkında Wilhelm Pertsch tarafından 1889 yılında hazırlanan *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin* adlı katalog çalışmasında Türkçe el yazmaları arasında gösterilen nüshanın yazarının bilinmediği, herhangi bir başlığın bulunmadığı, Doğu Türkçesi ve Moğolca üzerine dil bilgisi ve sözcükleri içerdiği belirtilir (Pertsch 1889: 100-101). Berlin nüshasında Farsça bölümden bahsedilmez. Melioransky beş nüshadan faydalanarak yaptığı doktora çalışmasında Avrupa'daki beş nüsha hakkında şu bilgileri verir:

“M (Marsh 238), T (Thurston 14) ile birbirine yakın fakat daha yenidir. Bence M el yazması T el yazmasından yazıya geçirilmiştir. Hatta bir Avrupalı tarafından yazılmıştır. M da T gibi eserin üç kısmını içermektedir.

B (yukarıda bakınız Berlin el yazması) iki kısmı yani Moğolca ve Türkçeyi içeriyor ve T'ye göre okumada çok az tutarsızlık bulunuyor.

L (Bodleian el yazması Laud B 28) daha bağımsız fakat eserin sadece Farsça ve Türkçe kısımlarını içeriyor. Bu, nesih yazısı ile yazılan, kenar boşluklarında çok sayıda eklemeleri olan, büyük olmayan (in octavo) el yazmadır. Yalnız bu eklemeler ilk el tarafından yapıldı. L el yazması Bodleian kütüphanesine 1638 yılında gelmiş. Dolayısıyla XVI yy. son yıllarından daha önce yazılmıştır. Fakat bence T el yazmasından daha yenidir.

P (Bibliothèque Nationale'de “Ancien Fonds Turc No: 208 Gaulmin) 60 varaktan oluşur (uzunluğu 16,4 ve eni 10,1 santimdir), nesih ile yazılmış, yazılış tarihi yoktur. Fakat dış görünüşe göre IX. yy. aittir. Bu el yazmanın başlığı yok ve tam değildir.” (Melioransky, 1900: 13).

Eserin Türkiye’de bulunan tek nüshası İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi 1202 numarada bulunmaktadır. Bu nüshayı ilim camiasına Kilisli Rifat 1922’de İkdâm gazetesinde yazdığı *İbn Mühennâ Lügati* adlı bir makale ile tanıtmış devamında 1924’te *Kitab Hilyetü’l-İnsan ve Helbetü’l-Lisan, yahut İbn Mühennâ Lügati, Farisi, Türkçe, Moğolca* adıyla kitap olarak yayınlamıştır. Kilisli Rifat’tan sonra İstanbul nüshası ve Avrupa’daki nüshalar üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış, nüshalar farklı yönleriyle ele alınmıştır.²

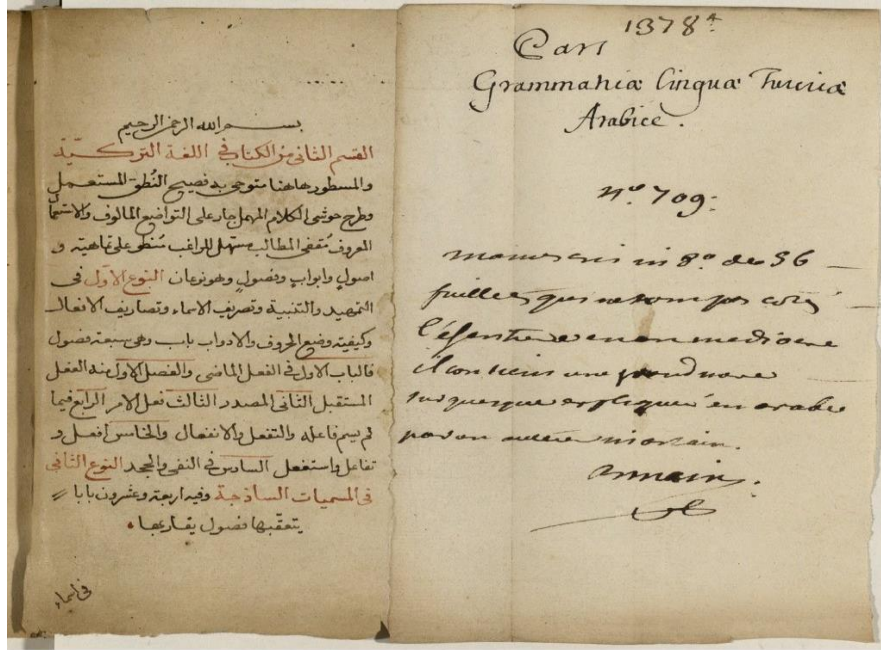
3. İbni Mühennâ Lügâti’nin Paris Nüshası

Bu nüsha Paris Bibliothèque Nationale’de Turc 208 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Eserle ilgili Gabriel-Joseph Edgard Blochet tarafından hazırlanan *Catalogue des Manuscrits Turcs (1932)* adlı katalog çalışmasında detaylı bilgiler verilmiştir. Blochet (1932: 87) eser hakkında:

“İlki morfoloji, ikincisi kelime hazinesi olmak üzere iki kısma ayrılmış, listesi giriş bölümünde verilmiş olan her bir bölümü farklı bir konuya ayrılan ve 24 bölümden oluşan, Türkçenin dil bilgisi ve sözcük dağarcığını Arapça olarak ele alan, başlık ve yazar adı olmayan yazma eserdir. Türkçe kelimelerin yazılışı eskidir ve Osmanlıca ile Çağatay arasında ilginç dilsel karşılaştırmalar vardır. İlk bölüm tıpkı ikinciyle aynı başlıkta verilmiştir.”

açıklamasını yapar. Bu nüsha sadece Türkçeye ilgili kısmı içermekte Farsça ve Moğolca bölümler Paris nüshasında bulunmamaktadır. Melioranskiy (1900: 14) bu yazmanın Laud B 98 (L) gibi oldukça bağımsız ve dikkate değer farklı okunuşlara ve eklemelere sahip olduğunu belirtir. Eserin ilk sayfasında kırmızı mürekkeple yazılmış *el-ķısmü’ş-şānī mine’l-kitāb fi’l-lügati’t-türkiyye* başlığı bulunur. Paris nüshası kütüphanenin verdiği bilgi notunda 15. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmektedir. 60 varaktan oluşan nüshanın her bir sayfası 17 × 11 cm ebatındadır.

² Nüsha üzerine yapılan çalışmalar için bk. Savaş Karagözlü (2018), *İbnü Mühennâ Lügati Türkçe Kısmı*, Kesit Yayınları, İstanbul, s. 48-54.

Görsel-1: İbni Mühennâ Lügâtî Paris nüshası ilk sayfası.

Paris nüshası Türkçe gramer ve sözlük olmak üzere iki ana bölümden oluşur. Giriş bölümüyle beraber eserin ilk 36 varağı Türkçe gramer bilgilerini içermektedir. İlk varakta müellif Türk dilinin gramerini yedi kısma ayırdığını belirterek bu bölümlerin: *geçmiş zaman*, *gelecek zaman*, *mastar*, *emir*, *edilgen*, *if'al* (geçişli/ettirgen)-*tefa'ül* (*işteşlik*)-*istif'al* (*istek*), *olumsuzluk* ve *inkar* olduklarını ifade eder. Eserin ikinci varağında kitabın ikinci bölümünü oluşturan Türkçe söz varlığı ya da sözlük kısmı yirmi dört başlık halinde verilmiştir. Bu başlıklar şu şekildedir:

1. Allah'ın isimleri
2. İnsan uzuvları
3. Akrabalar ve benzerleri
4. İnsan tabakaları
5. Zıt isimler
6. Sanâat isimleri
7. İlaçlar ve hastalıklar
8. Yiyecekler ve içecekler
9. Elbiseler, yaygı ve renkler
10. Ev eşyaları
11. Hayvan isimleri
12. Silah ve aletler
13. Vahşi ve yırtıcı hayvanlar
14. Kuş isimleri
15. Farklı sesler
16. Haşerat ve böcekler
17. Arazi isimleri ve benzerleri
18. Binalar ve mesken isimleri

19. Su isimleri
20. Bitki ve ağaç isimleri
21. Yücelikler
22. Zamanlar
23. Hesap ve sayı
24. Kural dışı isimler

Eserin ikinci bölümünden bahseden bu listeden sonra Türkçe ve Arapça sesler verilmiş olup ortak 22 harfin bulunduğu söylene de bu sayı *kaf* harfinin muhtemelen unutulmuş olmasından dolayı 23 olmalıdır. Arapçada bulunan Türkçede olmayan harfler *ث ح ط ظ ع* olarak verilirken Türkçede olup Arapçada olmayan harfler *پ چ ژ ک ف* olarak verilmiştir. 3. varakta bulunan *temhid* (giriş, ön söz) başlığından sonra damak n'si, ünlü çeşitleri, kapalı e, /-d-/ sızıcılaşması veya söz içi /d ~ t ~ y/ ünsüzlerinin değişmesi, söz başında görülen /b-/ ~ /m-/ değişimi, /k-/ > /ğ-/ değişimi, söz içi ve söz sonu art damak /k/ > /h/ değişimi, genelde geniş zamanın olumsuz biçiminde görülen /z/ > /s/ değişimi gibi bazı ses özelliklerini açıklanmıştır. *Kapalı e* sesine örnek olarak sözcüklerden sadece eş (eş) ve bér- (vermek) sözcüklerinin yazımında bu sesi göstermek için üstün ve ye harfi birlikte kullanılmıştır. Yine 5b/13 ve 37b/2'de ér (erkek) sözcüğündeki /è/ bu şekilde gösterilmiştir.

Eserin bu bölümünden sonra 20 fasıl halinde çokluk, küçültme, tamlama, zamirler, sıfat, özne (fa'il), nesne (mef'ul), mastar, zarflar, geçmiş zaman, gelecek zaman, olumsuzluk gibi Türk dilbilgisine dair konular kısa anlatım ve örneklerle ele alınmıştır.

Bu kısımdan sonra 37. varakta başlayan söz varlığı bölümünde ilk olarak Allah'ın isimleri, bunun içerisinde de *dünya, cennet, ahiret, Hz. Adem, Hz. Havva, erkek, dişi, ölüm, şeytan* gibi sözcükler verilmiştir. Daha sonra organ adları, akrabalık adları, toplumsal sınıfa dair adlar, kadın ve kadın giyimiyle ilgili adlar, zıt anlamlı adlar, bitkiler, böcekler, kuşlar, hastalıklar, burçlar, sayılar gibi çeşitli konu başlıkları altında Arapça karşılıklara Türkçe söz varlığındaki sözcükler yazılmıştır. Eserin söz varlığı kısmı oldukça zengin olmakla birlikte Eski Türkçe dönemini yansıtan pek çok sözcük bulunmaktadır.

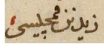
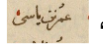

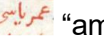
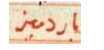
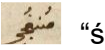
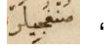

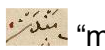
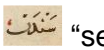

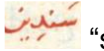
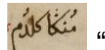

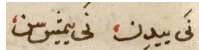

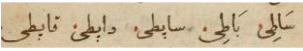

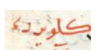

Paris nüshasının (P) İstanbul nüshasına (İ) göre daha az Türkçe sözcük içerdiği, bazı sözcüklerin fonetik ve karşılıklar bakımından farklılıklar gösterdiği görülür. Türkçe dilbilgisinin anlatıldığı ilk bölümde görülen farklılıklardan bazıları şu şekilde özetlenebilir³:

1. Türkçede olup Arapçada bulunmayan sesler konusunda P nüshasında bu harfler (2b/9); İ nüshasında   (59a/7) biçiminde gösterilmiştir. "j, w ve ñ" harflerinin üç noktaları P nüshasında harflerin üzerine İ nüshasında harflerin altına konulmuştur.

³ Karşılaştırmaya esas olarak kullanılan eser: *Savaş Karagözlü (2018), İbnü Mühennâ Lügati Türkçe Kısmı, Kesit Yayınları, İstanbul.*

2. P nüshasında *damak n'si* konusu anlatılırken “güneş” گناش (3b/11); İ nüshasında “gün” گن (61a/5) sözcüğü kullanılmıştır.
3. P nüshası 4a'da “ur-“ fiili “vur-“ وور⁴; İ nüshasında اور biçiminde yazılmıştır.
4. P nüshası 5a/9'da isimden isim yapım eki {+IIK} الطولع “altunluğ” biçiminde; İ nüshası الطولع “altunluğ” (63a/12) biçiminde verilmiştir.
5. P nüshası 5a/12'de “eş” sözcüğü اش; İ nüshasında اش “yêş” (63b/3) biçiminde verilmiştir.
6. P nüshasında 5b/1-2'de ölü/erimiş ses örnekleri verilirken بيليكك “biliglig”, سيليكك “siliglig”, تيريكك “tiriglig”; İ nüshasında بيليكك “bilig”, سيليكك “silig”, تيريكك “tirig” (63b/9-10) şeklinde verilmiştir.
7. P nüshası 6b/2, 6b/4'te /d~/t~/y/ değişimleri için ایدی “idi”, اذكو “ezgü”, اياغ “ayağ”, اياق “ayak”, ايتي “iti”, ايكو “iygü”, اياق “ıyaq” örnekleri verilirken İ nüshasında ایدی “idi”, اتكو “etkü”, اداق “adak”, ايتي “iti”, ايكو “eygü”, اياق “ayak” (65a/11-12-13, 65b/1) örnekleri verilmiş.
8. P nüshası 7b/9'da /b-/ ~ /m-/ değişimi konusunda مينك وينك وئين “miñ ve biñ ve min” örnekleri verilirken İ nüshasında مينك ، بينك “miñ ve biñ” (66a/10) örnekleri verilmiş “min” verilmemiştir.
9. P nüshası 7a/11'de sözcük başında /b/ düşmesi konusunda ناولغاي اولدۇ “ne volğay, ne voldı” örneklerini verirken İ nüshasında ناولغاي ناولدۇ “ne oldı, ne olğay” (66a/13) örneklerini verir. P nüshasındaki imlânın “olğay ve oldı” biçiminde mi yoksa “volğay ve voldı” biçiminde mi okunması gerektiği hususu tartışmaya açıktır. Korkmaz (2017: 103), Sultan Veled'in Türkçe şiirlerinde rastlanan *newol-* biçimine gönderme yaparak *b-* ünsüzünün *bol-* > *vol-* > *ol-* gelişmesiyle 13. yüzyılda bir *b-* > *v-* ara değişim evresi geçirdiğini söyler.
10. P nüshası 7b/4'te اقرون واخرون “aqrun, aħrun”; İ nüshasında اخروا اترو “aqrı, aħru” (66b/11) biçimindedir. Bu sözcük *DLT*'de akru: yavaş (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 546), *KTS*'de akrın: yavaş, sakın, sessiz (Toparlı vd. 2007: 6) şeklinde geçmektedir.
11. P nüshası 8b/1'deki كليلر “kelebilmesler” örneği İ nüshasında yoktur.
12. P 9a/15'te توكلك “tüglik” ve 9b/9'da توكسىز “tügsiz” örnekleri yerine İ nüshasında ساح لوك “saçluk” (69a/13) ve ساح سبىز “şaçsız” (69b/9) örnekleri kullanılmıştır.

⁴ P nüshası 12b/4'te “ur-“ fiili وورم biçiminde yazılmış, /u/ için üstünlü vav kullanılmıştır. Burada vav+üstünlü vav ile yazıldığı için söz başındaki ses /v/ okunmuştur.

13. P nüshası 10a/12'de “zeydnin çamçası” ve “Ömernin yası”; İ nüshasında “zeyd çamçası”, “amr yası” (70b/5-6) biçimindedir.
14. İyelik kökenli 1. çokluk şahıs eki P nüshası 11a/12'de {+K} biçiminde “barduğ”; İ nüshasında {+XmXz} biçiminde “bardımız” (71b/12) olarak verilmiştir.
15. Zaman zarfları konusuna örnek verilen sözcükler P nüshası 13b/6'da “soñucı”, “soñucılar”; İ nüshasında “soñı”, “soñıklar” (75a/6) biçimindedir.
16. Ayrılma durum eki P nüshası 14a/10'da “menden”, “senden”; İ nüshasında “mendin”, “sendin” (76a/5) biçiminde verilmiştir.
17. P nüshası 14b/9'da “muña keldüm”; İ nüshası “buña keldim” (76b/9-10) biçimindedir.
18. P nüshası 16a/3'te “ne” sözcüğü *kapalı* e ile (üstün-ye) şeklinde yazılmıştır, İ nüshasında “ni yediñ, ni yemiş sen” (78b/8) biçimindedir.
19. İki nüshada konu açıklamalarından sonra verilen bazı cümle örnekleri birbirinden farklıdır: P 16a/6 ‘kim erdi ol çatındaki’, İ 79a/2 ‘aykı kişi senin çatında erdi’; P 16b/2 ‘zeyd su diler mi?’, İ 79b/4 ‘zeyd şu yiçti mu?’; P 17a/8 ‘bu datlıdur bal gibi’, İ 80b/7 ‘bu süçük bal tek’.
20. Soru eki P nüshasında sürekli +mI , İ nüshasında +mU biçiminde yazılmıştır.
21. P nüshasında sürekli “fülan”, İ nüshasında bu sözcük yerine sürekli “tevük” kullanılmıştır.
22. P nüshası 18b/14'teki örneklerde görülen geçmiş zaman eki ط (tı) ile İ nüshasında ت (te) ile yazılmıştır.
23. Geçmiş zaman için verilen örnekler P nüshasında 410, İ nüshasında 538 adettir.
24. Şimdiki zaman örneği için verilen sözcükler P nüshasında “keleyorur” (27b/15) İ nüshasında “kelüyorır” (97b/8); P nüshasında “barayorur” (27b/15) İ nüshasında “barayorır” (97b/9) biçimindedir.
25. Dil bilgisi bölümünde konuları açıklamak için verilen sözcük örneklerinde farklılıklar bulunmaktadır: P “ısığlamak” (32a/2) İ “kçor itmek” (104b/9); P “ülüşlemek” (32a/4) İ “ülgülemek” (104b/10) vd.
26. P 39a'daki organ adlarından 39b'de kuş adlarına, bu sayfanın devamında hayvan seslerine buradan sonra da doğrudan akrabalık adlarına geçilmiştir. Eserin bu bölümünde muhtemelen sayfa sırasında bir karışıklık olmuştur.

الرجل	الانسان	حَوَا	آدم
أير	كيتي	أُلُغَ آنا	أُلُغَ آطا
المحى	الانثى	الذكر	المراة
تيريك	دثي	أركك	اچي
الحيوان	اليت	الحياة	الموت
تيلنغ	أليس	ديركك	ألم
الشيطان	دبي الارض	الرحمنى	دعان الاربع
يلك	بيرقوى	تريك	ورثا ياعلو
	برجب	الحجر	
الباب الثاني			
فخلو أعضاء الانسان			
الرقع	النفس	اليدن	المجشة
جان	دم	اوذ	تن
العصب	الفيح	الدم	العظم
سينكر	ايريك	قان	سونك
المجلد			

Görsel-2: İbni Mühennâ Lügâti Paris nüshası sözlük kısmı 37b sayfası.

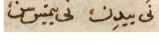
4. Sonuç ve Değerlendirme

Her iki nüsha söz varlığı bakımından büyük oranda benzeşmekle birlikte birbirinden ayrılan örnekler de mevcuttur. Eserin Türkçe söz varlığının verildiği ikinci bölüm Paris nüshasında üstte Arapçası altında Türkçesi olacak biçimde sıralanırken İstanbul nüshasında sözcükler ve Türkçe karşılıkları tablolar halinde verilmiştir. Ayrıca Türkçe karşılıklar bakımından nüshalarda farklı sözcüklerin tercih edildiği bazı örnekler şunlardır:

P “uluğ ata, uluğ ana” **أُلُغَ آنا** (37b/2) İ “aşnuķı ata, aşnuķı ana” **اشنوکی آنا** (115a/6); P “dört ayağlu” **ورثا ياعلو** (37b/8) İ “dört ayak” **دورث** (115b/2); P “sözlü” **سوزلو** (38b/10) İ “sözügürek” **سوزكوزاك** (117a/7); P “doğmuş kıardaş” **دعز قوراش** (40a/6) İ “tođduķ” **تعدز** (119b/7); P “ķaan” **قان** (40b/4) İ “ħaķan” **خاقان** (120a/10); P “yayağ” **بياغ** (40b/15) İ “yadağ” **بيداخ** (120b/12); P “uluğ kıarın” **أُلُغَ قزان** (42a/2) İ “utķak” **اونقاق** (122b/12); P “datlığ” **داتلغ** (43a/2) İ “süçü” **سوجو** (124b/7); P “yaruķ” **يارق** (43b/2) İ “ayduñ” **ايدناب** (125b/8); P “oduncı” **اودنچی** (44b/8) İ “üşekçi” **اوشكچی** (127b/8); P “düdüķ” **دردن** (47a/15) İ “sıbizđu” **سبز عنو** (132b/4); P “ölüm aşı” **الغ... انج** (48b/11) İ “yođ aşı” **چمك** (134b/12); P “gicelik aşı” **كچلاش** (48b/11) İ “ilgin” **الچكین** (135a/1); P “çömlek” **چمك** (50b/10) İ “eşiç” (138a/11); P “yilpeç” **یلپچ** (51a/10) İ “çıibunlağu” **چبون لازمو** (139a/13); P “yazılmış” **یازیلنو** (59a/11) İ “ıyık” **ایوق** (154a/2) vd.

Bu örneklerin dışında *tığrağ*, *yeñlü*, *doğurmuş*, *aylu bolmış*, *ilçi*, *çalaycı*, *ét yağı*, *kağmağ*, *kişnemek*, *saru kuş*, *tañ yulduzı* vd. sözcükleri sadece Paris nüshasında bulunmaktadır. İstanbul nüshasında ise Paris nüshasında bulunmayan daha fazla sözcük vardır. Bunun yanında İstanbul nüshasında ele alınan 12 Hayvanlı Takvim konusu Paris nüshasında bulunmamaktadır.

Paris nüshasında /-ğ/ < /-k/ ötümlüleşmesine bağlı olarak *toğ*, *yayağ*, *ağ*, *sağlığ*, *oğlağ*, *sovuğ*, *bulğağ* gibi sözcükler düzenli olarak bu şekilde yazılırken İstanbul nüshasında aynı sözcüklerin *toğ*, *yayağ*, *ağ*, *sağlık*, *oğlağ*, *sovuğ*, *bulğağ* biçiminde yazıldığı görülür. Yine Paris nüshasında ön seste, iç seste ve son seste /d/ < /t/ ötümlüleşmesi düzenli biçimde şu sözcüklerde görülmektedir: *deve*, *dil*, *dek*, *depredi*, *diriglik*, *dilsiz*, *sidük*, *demür*, *dünlüg*, *yogurd*, *dörd*, *ödünç*, *düş* vd.. İstanbul nüshasında ise aynı sözcükler *teve*, *til*, *tek*, *tepredi*, *tiriglik*, *tilsiz*, *sitük*, *temür*, *tünlüg*, *yoğurt*, *dört*, *ötünç*, *tüş* vd. biçiminde yazılmıştır. Bu durum da Paris nüshasının Oğuzca özellikleri daha fazla yansıttığını göstermektedir.

Paris nüshasındaki bazı sözcüklerde kullanılan *kapalı e* ünlüsünün imlâsı İstanbul nüshasına göre daha anlaşılırdır. Eserin *kapalı e* konusunun anlatıldığı kısımda bu ünlünün esreli gibi telaffuz edilen “e” sesi olduğu söylenmiştir (Karagözlü, 2018: 59). İstanbul nüshasında eş “eş, arkadaş” , kēş “sadak” , bēz “beze” , bér “ver” (62b/4-5) şeklinde verilen örneklerde /è/ sesi *esre+ye* ile gösterilmiştir. Paris nüshasında ise yaklaşık aynı dönem eserlerinden ve *kapalı e* konusunda araştırmacıların temel referanslarından biri olan *Nehcü'l-Ferâdis*'le benzer bir imlâ özelliği göstermektedir. Yukarıda *kapalı e* sesi için verilen örnekler İbni Mühenna Lügâti Paris nüshasında şu şekildedir: eş , kēş , bēz , bér (4b/8). Bu örneklerin yanı sıra Yine 5b/13 ve 37b/2'de ér “erkek” sözcüğündeki imlâ da bu şekildedir. Yine P nüshası 16a/3'te né sözcüğü aynı imlâ ile üstün+ye şeklinde yazılmıştır.

Sonuç olarak *İbni Mühenna Lügâti* Türk dilinin gelişim sürecini değerlendirme bakımından önemli ve değerli bir eserdir. Eserde Türkistan coğrafyasının Türkçenin ana yurdu olduğu belirtilir ve eserin yazarının bulunduğu coğrafyanın Türkçesinin oraya göre bazı farklılıklar barındırdığı aktarılır. Dolayısıyla müellif eserinde lehçe farklılıklarına zaman zaman dikkat çekmiştir. Türk dilinin öğretimi üzerine yazılmış en temel eser *Dîvân-ı Lugâti't-Türk*, *İbni Mühennâ Lügâti* içinde birkaç yerde adı geçen ve bugün kayıp olan Muhammed b. Kays'ın Sultan Celaleddin Harzemşah'a sunduğu *El-tıbyan el-lugat el-Turki 'ala lisan el-kanglı* adlı eserlerden sonra *İbni Mühennâ Lügâti* en önemli Türkçe gramer ve sözlükler arasındadır. Eserde Türkçenin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı geniş bir biçimde tanıtılmış, 13. yüzyıl Türkçesine ait çok değerli kaynak bir eser ortaya konulmuştur. Bu çalışmayla daha önce 1900 yılında Melioransky tarafından kullanılmış olan Paris nüshası Türk bilim camiasına tanıtılmış bu nüsha üzerine yapılacak yeni çalışmalara öncülük etmesi amaçlanmıştır. İbni Mühennâ Lügâti'nde bulunan söz varlığı bile başlı başına temalar halinde farklı yazılarla ele alınması gereken zengin malzeme örnekleri içermektedir.

KAYNAKLAR

- Algül, Hüseyin, 1997, "*Hafâce Benî Hafâce*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 15, S. 70-71.
- Blochët, Edgard, 1932, *Catalogue Des Manuscrits Turcs*. Paris: Bibliotheque Nationale 58. Rue De Richelieu.
- Ercilasun, Ahmet, 2011, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Ve Akkoyunlu Ziyat, 2014, *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erkan, Mustafa, 1999, "*İbni Mühenna*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 20, S. 218-219.
- Erkan, Mustafa, 2016, "*İbn Mühennâ Hayatı*", *Hilyetü'l-İnsan Ve Halbetü'l-Lisan İçinde*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karagözlü, Savaş, 2018, *İbnü Mühenna Lügati Türkçe Kısmı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kaymaz, Zeki, 2014, "İbni Mühennâ Nerede Yazılmıştır?" Xı. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri, 11-13 Kasım 2014, C. 1, S. 855-860.
- Korkmaz, Zeynep, 2017, *Marzubân-Nâme Tercümesi Destûr-I Şâhî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Melioranskiy, Platon Mihayloviç, 1900, *Arab' Filolog' O Turetskom' Yazık', Sanktpeterburg': Tipografiya İmperatorskoy Akademi Nauk'*.
- Pertsch, Wilhelm, 1889, *Die Handschriften-Verzeichnisse Der Königlichen Bibliothek Zu Berlin*, Berlin: A. Asher & Co.
- Ross, Edward Denison, 1927, *Tarîkh-İ Fakru 'D-Dîn Mubârahshâh*, London: Kraliyet Asya Derneği.
- Sachau, Edward Ve Hermann, Ethé, 1889, *Persian, Turkish, Hindûstanî, And Pushtu Manuscripts In The Bodleian Library I-II*, Oxford: At The Clarendon Press.
- Toparlı, Recep, Vural, Hanifi Ve Karaatlı, Recep, 2007, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, Osman, 2003, *Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tülücü, Süleyman, 1995, "İbni Mühenna Sözlüğü Ve Bu Sözlükte 'Kadın' Ve 'Kadın Akrabalık Adları' İçin Kullanılan Sözcükler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 2, S. 155-165.